

MU'TEZİLÎ DÜŞÜNCEDE DİNAMİZM VE MU'TEZİLE DÜŞÜNCESİNİN İSLAM TOPLUMUNU DÖNÜŞTÜRMEDEKİ ETKİSİ

Ahmet ERKOL*

DYNAMISM IN THE MU'TAZILI THOUGHT AND ITS EFFECT IN TRANSFORMING THE MUSLIM COMMUNITY

Mu'tazilah is one of the sections which attach much importance to reason in the Islamic teology. Owing to the rationlist approchs, they have undertaken an important mission both in muslim society and against the non-muslims. Within the context of their five principles they attempted to give a form to the Islamic community. In this article, the effects of Mu'tazilah on the Islamic thought and their contributions to the Muslim community have been studied.

Giriş

Her düşüncenin, içinden çıktığı toplumun rengini taşıması doğal bir durumdur. Kur'an'da her kavme vahyin kendi dilleriyle gönderildiğinin ifade edilmesi bu durumu ifade etmektedir. Anlamlar sözcüklerde gizlidir, bir başka ifade ile zorunlu olarak bir şey izah edilmek istendiğinde mutlaka bir dil kullanılacaktır. Her toplumun dili, kendi coğrafyası ve yaşadığı geçmişi ile şekillendiği de bilinmektedir. İslam'ın ilk hitap alanınının Araplar ve Arap coğrafyası olduğu dikkate alındığında vahyin Arapça olmasının zorunluluğu anlaşılacaktır. Bu nedenle vahyin ilk hitap ettiği bu toplumun düşünce yapısı ve anlayış kapasitesi dikkate alınarak vahiy şekillenecektir. Peygamber tebliğ vazifesini bitirdiğinde henüz Müslüman toplumu, bütün yönleriyle kurumsallaşmış değildi. Her ne kadar Mekke ve Medine merkez olmak üzere, bu iki şehrin etrafında şekillenmiş bir yapı varsa da tam anlamıyla bir devlet teşekkülü söz konusu değildi. Peygamber döneminde Müslümanlar, inanç ve düşünce olarak çok farklı kültürlerle henüz tam olarak karşılaşmamışlardı. Diğer inanç sahipleri ile Bazı temaslar olmuşsa da bunlar egemen olmak için karşılıklı mücadele ve savaşlar şeklindeydi. Bu durum dikkate alındığında Peygamber'in yaşadığı dönemde Arapların sade yaşam ve sade

* Dr. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. ahmeterkol@hotmail.com

düşünce biçimlerini tehdit edecek, onları düşünce ve inanç noktasında zorlayacak bir durumun mevcut olmadığı görülecektir.

Peygamber'in vefatının ardından Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk ihtilâf Müslümanlara kimin idareci olacağı sorunudur. Yani ilk ihtilâf egemenlik sorunudur,¹ egemen olma arzusu insanın doğasında mevcuttur. Kur'an'da yaratılıştan söz eden pasajlar okunduğunda, insanın varoluşu ile birlikte bu serüvenin ortaya çıktığı görülür. Araplarda yaygın olan kabilecilik anlayışı bu ilk ihtilâf durumunda da etkili olmuş ve ilk sorunun çözümü de bu çerçevede şekillenmiştir. Ancak burada cereyan eden tartışmalar beraberinde ilk ciddi ihtilâfları da doğurmuş, sahabe arasında farklı tutumların takınılmasına sebep olmuştur. Sonraki çağlara birer itikadî fırka olarak yansıyacak anlayışların kaynağını belki de burada aramak gerekmektedir.²

İslam çok kısa bir süre zarfında çok geniş kesimlere ulaştı ve Müslümanlar geniş coğrafyalara egemen olmaya başladılar. Askerî iktidarların beraberinde siyasal ve kültürel iktidarlar yoksa, o iktidarın uzun ömürlü olamayacağı bilinen bir husustur. Bu nedenledir ki Müslümanlar, gittikleri her yerde, kültürel ve siyasal iktidarlarını sağlamaya çalışmışlardır. Sade ve yalın bir dinî inanca sahip Arap insanının son derece karmaşık felsefî ve dinî inanç sahipleri ile mücadele etmesi elbette kolay değildir. İslam'ı kabul etmeyen, hatta İslam'a karşı düşmanca bir tutum takınan insanlara karşı dinî referanslar sunmakla dinin savunulamayacağı ve dolayısıyla sade inanç sahiplerinin bu düşünce akımlarına karşı korunamayacağı izahtan varestedir. İşte bu durum nedeniyledir ki sahabe döneminden başlamak üzere bu görevi üstlenen entelektüel bir gurup ortaya çıkmıştır. İlk dönemde bu mücadele yazılı olmaktan ziyade sözlü olarak sürdürülmüştür. Zira Araplar arasında okuma yazma fazla yaygın değildir. Sahabe döneminde gelişen olaylar beraberinde sosyal ve kültürel muhalefeti de doğurmuştur. Muhalefet edenler, hem Müslümanların yanlış uygulamalarını eleştiriyor, aynı zamanda gayr-ı Müslim unsurlara da İslam inanç esaslarını koruma ve yayma görevini ifa ediyordu.

Emevîlerin iktidarlarını dinî referanslarla güçlendirme çabaları sonucunda "cebir" anlayışı devletin resmî ideolojisi haline gelmiştir. Bu anlayışa sığmayan Emevî yöneticileri iktidarlarının Tanrı tarafından kendilerine tevdi edildiğini iddia ederek kendilerine karşı yapılacak muhalefetin dinî açıdan doğru olamayacağı inancını yerleştirmeye çalışmışlardır.³ Bu anlayış sebebiyledir ki siyasî anlamda kendilerine karşı muhalif olanları öldürdükten sonra bunu dinî gerekçelerle izah etmek istemişlerdir. Yaşamın her alanında insanı yok sayan cebir anlayışına karşı, insanın sorumlu tutulabilmesi için eylemlerinde serbest olması gerektiği dile getirilmiştir. Bu düşünceyi ilk dile getirenler Kaderiyye mensuplarıdır. Daha sonra bu düşünce Mu'tezile mensuplarınca kabul edilecek ve mezhebin asıl düşüncesini oluşturacaktır. İşte bunu ilk defa dile getirenler sonradan Mu'tezile olarak isimlendirilecek düşünce grubunun ilkleridir. Bu yaklaşım dinî olmaktan ziyade siyasî bir içeriğe sahiptir. Zira bu düşünce ile başta Emevî yöneticileri olmak üzere bütün yöneticilerin yaptıklarından sorumlu oldukları ilkesine dayanmaktadır. Bu prensiple insanların sorumlulukları tespit edilmiş, bireysel ve toplumsal anlamda muhalefetin yolları aralanmaya çalışılmıştır. İslam düşüncesi tarihinde bu muhalefeti en etkin bir şekilde üstlenenlerin Mu'tezile olduğu görülmek-

¹ Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk. Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, I, 13.

² Bkz. Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara, 2001, s.221-222.

³ Bkz. Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 247-250.

tedir. Emevîler döneminde başlayan bu muhalefet, büyük güçlüklerle mücadelesini yürütmüştür. Emevîlerin zulüm ve haksızlıklar üzerine bina edilen iktidarlarının sonlandırılması için o dönemde siyasî ve silahlı mücadele veren gruplarla işbirliği yapan Mu'tezile imamları çoğu zaman bunu canlarıyla ödemişlerdir.⁴ Bu zorba yönetimin ortadan kaldırılması için Abbas oğulları ile ortak hareket etmiş ve Emevî iktidarının yıkılması ile yerine ikame edilen Abbâsî devletinde etkin görevler üstlenmişlerdir.

Abbâsîler siyasî alandaki egemenliklerini sosyal ve kültürel alanda da gerçekleştirmek istediklerinde başlangıçtan inkıtalarla birlikte el-Mütevekkil dönemine kadar (132-750/232-847) Mu'tezile imamlarına dayanmak istemişlerdir. Nitekim bu dönemde Mu'tezile imamlarına kitaplar yazdırılmak suretiyle dönemin muhalif anlayışlarına cevaplar verilmek istenmiştir.⁵ İslam düşüncesinin savunusunda ve hükümetlere karşı muhalefeti üstlenmede çok önemli görevler ifa eden Mu'tezile, İslam düşüncesinin yayılmasında da büyük bir rol oynamıştır. İslam düşüncesi Mu'tezile düşüncesinin etkin olduğu dönemde tedvin edilmiş, fıkıh, hadis, tefsir ve kelâm alanı başta olmak üzere her alanda ciddi eserler telif edilmiştir. Kısacası bu gün sahip olduğumuz muazzam kültürel mirasa Mu'tezile düşüncesinin etkinliğinin büyük payı vardır. İşte bu durumu dikkate alarak bu makalemizde, Mu'tezile düşüncesinin siyasî alanda gelişim seyri, Mu'tezile'nin İslam düşüncesi üzerindeki etkisi ve Mu'tezile düşüncesinin dışlanmasıyla İslam toplumunun kaybettikleri konusu dar çerçevede işlenmeye çalışılacaktır.

I. MU'TEZİLİ DÜŞÜNCENİN TEŞEKKÜLÜ AŞAMASINDA DÖNEMİN SİYASAL VE DÜŞÜNSEL YAPISI

İslam, Arap coğrafyasında felsefe, kültür ve sanattan oldukça uzak kumsal bir bölgede hitap alanı buldu. Bu dönemin düşünce yapısı, önemli oranda bedevî düşünce tarzıdır.⁶ Araplar, kabileler halinde yaşamakta ve her kabilenin başında bir reis bulunmaktadır. Kabileye mensubiyet ile ona bağlı kalma en büyük meziyet olarak telâkki edilmektedir. Okuma yazma oranının birkaç kişiyle sınırlı kaldığı bu coğrafya, yeryüzünün son ilâhî vahyine muhatap olmaktadır.⁷ Vahye muhatap olan bu insanlar, yaşadıkları coğrafya gereği, sade bir düşünce yapısına sahiptirler. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in bu coğrafyadaki etkileri bir tarafa bırakıldığında, Arapların Hz. Peygamber dönemine kadar çok ciddi bir varlık gösterdikleri söylenemez. İşte böyle bir coğrafyada yaşayan Araplar, kısa bir süre içerisinde daha önce hiç muttali olmadıkları pek çok farklı kültür ve inanışlarla karşı karşıya geldiler.⁸ Irak'ta Helenistik ilmin canlı bir örneği, Hıristiyan okulları, Harran'da Sabîlîlik, İran bölgelerinde Yunan düşüncesi, Maniheizm, Hind düşüncesi, Zerdüşî inancı ve buna benzer pek çok inanç biçimleriyle karşılaştılar.⁹ İslam dinini kabul eden bu insanların pek çoğu, yeni dine girerken de

⁴ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Thk. Susanna Diwald-Wilzer, Daru'l-Muntazır, Beyrut, 1988, S. 26-27.

⁵ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, Thk. Said Muhammed el-Lehâm, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997, III, 332-333.

⁶ Bkz. Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1969, s. 32-33.

⁷ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 140

⁸ Bkz. İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Firkati'n-Nâciyeti ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*, Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, (Muhakkikin önsözünden) s. 4-5.

⁹ Avvâd b. Abdullah el-Mu'tik, *el-Mu'tezile ve Usûlühümü'l-Hamsetu ve Mevkifu Ehli's-Sünneti minhâ*, Mektebetü'r-Ruşd, Riyad, 1996, s. 34.

eski inançlarından arınamamışlardır. Bunlardan bir kısmı bilinçli olarak eski inançlarını sürdürmüş, bir kısmı ise farkında olmadan bu düşünceleri taşımışlardır.

İslam düşüncesi üzerindeki yabancı etkiler özellikle Irak'ta, Basra, Kûfe ve Bağdat'ta görülmektedir. Kadim medeniyetlere beşiklik etmiş Mezopotamya havzası, Müslümanların egemenliğine girince, buralarda yaygın dinî inanışlar ve kültürlerle Müslümanların ilk karşılaşması gerçekleşmiş oldu.¹⁰ Müslümanlarla gayr-ı Müslimler arasındaki temaslar münakaşalı delillere yol açtı ve bunlar İslam kelâmında aklî tefekkürün gelişmesinde muharrik bir güç oldu. İlk dönemden başlamak üzere kelâm müdafileri büyük bir gayretin içerisine girerken, aynı zamanda kelâm karşıtları da benzer bir gayreti gösterdiler.

Peygamber'le başlayan fetihler Emevîler döneminde de devam etmiştir. İslam'ın ilk asrında Müslümanlar daha ziyade İslam toplumunun siyasî ve sosyal alanda teşekkül işiyle uğraşmışlar ve İslam coğrafyasının genişlemesi işine daha çok ağırlık vermişlerdir. Bu nedenle Emevîler döneminde ciddi bir tedvin ve tasnif işine rastlanmamaktadır. Emevîler döneminde bazı te'lif eserlere rastlansa da bunlar sonraki döneme göre son derece azdır. Bu nedenle Emevî dönemi tartışmaları yazılı olmaktan ziyade hitâbîdir. Bir başka husus ise Emevî döneminde muhalefete fazla fırsat tanınmamıştır. Emevî iktidarınca fatalizm devletin resmi ideolojisi olarak kabul edildiği için, bireysel ve toplumsal özgürlük adına verilen mücadeleler genelde akim kalmıştır. Bütün bunların sonucu olarak, İslam'ın ilk asrında çok farklı kültür ve inanışlarla karşılaştığı halde bunlarla yeteri düzeyde akademik mücadele verilememiştir.

Arap düşüncesinde etkin bir anlayış olan fatalizmin Emevî iktidarı döneminde nasıl kullanıldığını görmek amacıyla o dönemin divanlarından bir iki örnek sunmak yeterlidir. Dönemin önemli şairlerinden Farazdak bu durumu şöyle dile getirmektedir:

Siz, mülkün idaresini, uzak akrabalar olarak değil, Abd-ı Menâf'ın iki oğlu, Abd-ı Şems ve Hâşim'den tevarüs ettiniz.¹¹

Bir başka mısradaki ise iktidarın Allah tarafından Emevî idaresine bağışlandığı açıkça belirtilmektedir:

Yeryüzü Allah'ındır; O, bunu, halifesine emanet etmiştir. Yardımcısı (dostu) Allah olan kişi, mağlup edilmeyecektir.¹²

Bir başka şair Cerîr ise şunları söylemektedir:

Allah sizi hilâfet ve hidayet çelengiyle süslemiştir; çünkü Allah'ın yaptığı şey (kaza) için, değişiklik söz konusu değildir.¹³

Yeryüzünün direkler olarak dağlara sahip oluşu gibi, biz de Mervân oğullarını dinimizin direkleri olarak görüyoruz.¹⁴

Eğer halife ve okuduğu Kur'an olmasaydı, halkın ne kendileri için konulan hükümleri olabilirdi ve ne de cemaatle ibadet edebilirdi.¹⁵

Bu tarz ifadelerin anlamı açıktır, halifeye ve otoritesine itaatsizlik Allah'a itaatsizliktir, dolayısıyla bu tarz bir davranışı sergileyen dinden/cemaatten uzaklaşmış olur.

¹⁰ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 186-190.

¹¹ Farazdak, *Divânü'l-Farazdak*, Thk. Mecîd Tırâd, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1994, II, 3.

¹² Farazdak, *Divânü'l-Farazdak* I, 36.

¹³ Cerîr, *Divânü Cerîr*, Thk. Ömer Fâruk et-Tabba', Şirketü Dâril-Arkâm b. Ebi'l-Arkâm, Beyrut, 1997, s. 388.

¹⁴ Farazdak, *Divân*, II, 129.

¹⁵ Cerîr, *Divân*, s. 298.

Burada zikredilen "Allah'ın halifesi" kavramının çok özel bir anlamı vardır. Zira bu duruma göre Allah yeryüzünü halifesine emanet etmiştir, halifesi de onun vekili olarak yeryüzünde tasarrufta bulunur. Yaptığı tasarruflar Allah adına algılandığından herhangi bir şekilde buna karşı muhalif olma en basit ifadesiyle kişiyi sapık duruma düşürür. Emevîler döneminde Kur'an'daki bazı ayetler bununla ilintilendirilerek anlaşılmaya çalışılmıştır. Emevîler döneminde yaygın bir şekilde kullanılan bu kavram Abbâsîler döneminde aynı yaygınlıkta kullanılmamışsa da bunun yerine "zillullah-i fi'l-ard/Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" şeklinde bazı ifadeler kullanılmıştır.

Emevîlerin, Allah'ın halifeleri oldukları ve idarelerinin ilâhî olarak takdir edildiği şeklindeki iddiaları, yukarıda söz konusu edilen İslam öncesi dönemde de var olan Arap insanının kaderci yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Emevîler bu anlayışı yaygın bir şekilde kullanmak suretiyle önemli oranda ferdin gelişimini yok saymışsa da Arap insanının bu anlayışı dolayısıyla onları toplum olarak bir arada tutmanın bir aracı olarak işlev görmüştür. Bu anlayış sayesinde Arap toplumunda meydana gelen ani değişiklikler esnasında endişelerini önemli oranda azaltmıştır. Bunun böyle olması elbette Emevî yöneticilerinin kader anlayışlarını temize çıkarmaz, ancak Emevîler döneminde egemen olan fatalizmin Emevî yönetiminden kaynaklandığı kadar, toplumsal bir olgu olarak görülmesi gerektiğini belirtir. Dolayısıyla hadiseyi bu iki yanıyla görüp öylece değerlendirmelerin yapılması gerekmektedir.

Emevîlerin aksine Abbâsî yöneticileri, yönetimleri altındaki bölgelerde, İslam dışı unsurlarla etkin mücadele edebilmek için özellikle Mu'tezile imamlarına önem vermişlerdir.¹⁶ Abbâsîler, ilk dönemden itibaren Maniheizm'e karşı etkin bir mücadele yürütmüşlerdir. Onların bu mücadelelerinde Mu'tezile kelâmcılarına kitaplar yazdırıldığına dikkat çeken Mes'ûdî, konu ile ilgili şunları aktarmaktadır: "Halife el-Mehdî (158-169/775-785), mülhidlerin ve dini saptıranların öldürülmesi hususunda çok kararlı davrandı. Mani, İbn Deysân, Markiyon gibilerinin kitapları İbn Mukaffâ ve diğerleri tarafından Farsça ve Pehlevîce'den Arapça'ya tercüme edilmişti. Mülhidlere karşılık verilmesi için araştırmacı kelâmcılara kitap yazmayı emreden ilk halife Mehdî'dir. Kelâmcılar, yazdıkları eserlerde inatçılara delilleri göstermiş, kuşku içinde olanlara hakkı açıklamışlardır."¹⁷ Emevî devleti, fatalizme dayalı bir devlet ideolojisine sahip iken, Abbâsîler Mütevekkil (232-247/847-861) dönemine kadar Mu'tezile mezhebinin görüşlerini devletin resmî ideolojisi olarak benimsemişlerdi. Bu durum dikkate alındığında Abbâsîler döneminde Maniheizm'e karşı mücadele veren kelâmcıların Mu'tezile kelâmcıları olduğu anlaşılır.

Akla dayalı bir düşünce ve yaşamı oluşturma mücadelesi veren Mu'tezile, verdiği bu mücadele ile, Maniheizm, Sabîlik, Zerdüştlük¹⁸ v.b. inançlara karşı İslam inancını savunurken, diğer taraftan, Ehl-i Sünnet'le kelâmî mücadelelere girerek bizatihi Sünnet düşüncesi içinde önemli bir gelişmenin yaşanmasını sağlamıştır. Mu'tezilî etki dolayısıyla ki Eş'arîlik ve Maturîdîlik ekolleri ortaya çıkmış ve daha sonra İslam

¹⁶ Hasan İbrâhim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yay. İst. 1985, II, 467; K.V. Zettersteen, "Mu'tezile md." M.E.B. *İslam Ansiklopedisi*, VIII, 758.

¹⁷ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zehab*, Thk. Said Muhammed el-Lehhâm, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997, III, 332-333; Mu'tezile ilk dönemden itibaren İslam dışı fırkalara karşı büyük bir mücadele yürütmüştür. Konu ile ilgili pek çok eser verilmiştir. Bunlar içerisinde elimizde mevcut olan Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğnî* isimli eseri bu alanda en yetkin eserlerden birisidir. Geniş bilgi için Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (*el-Firaku Gayri'l-İslâmiyye*), Thk. Mahmûd Muhammed Kâsım,

¹⁸ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, (*el-Firaku Gayri'l-İslâmiyye*), s. 9- 10, 152,

toplumunun iki önemli düşünce okulunu oluşturmuştur. Dolayısıyla hem kelâmî fırkaların teşekkülünde, hem de İslam felsefesinin oluşumunda Mu'tezilî düşüncenin yeri tartışılmazdır.

Abbâsî yöneticilerinden özellikle Me'mûn (198-218/813-833) döneminde tercüme faaliyetinin devlet eliyle yaptırıldığı bilinmektedir.¹⁹ Bu dönemde Mu'tezilî etki devletin bütün birimlerinde egemen kılınmaya çalışılmıştır. Me'mûn'un, Mu'tezile'yi devletin resmî düşüncesi olarak benimsetmeye çalışması ve özellikle felsefî eserlerin tercüme edilmesi, dönemin muhalif düşüncelerine karşı devlet desteğiyle daha etkin bir mücadele yürütmeye matuftur. Bu tarz bir mücadelenin devlet desteği ile sürdürülmesi, Maniheist gnostisizm ve Şîî irfancılığıyla, Abbâsîlere muhalefet eden güçlerin bilgi kaynaklarını susturmaya yöneliktir. Manihesitlere karşı Mu'tezile'nin verdiği mücadele, Emevîler dönemine dayanmaktadır. Vâsıl b. Atâ'nın (ö.131/748) *er-Reddü ale'z-Zenâdika* isimli risalesi başlangıçtan itibaren Mu'tezile'nin Maniheizm'e karşı yürüttüğü mücadelenin bir belgesi mahiyetindedir.²⁰ Zındık kavramı, başlangıçta daha ziyade Maniheistler için kullanılırken, zamanla bu kavram Ehl-i Sünnet dışındaki bütün muhalifler için kullanılmıştır. Dolayısıyla "zındık" diye nitelendirilen akımlara karşı en büyük mücadeleyi veren Mu'tezile belli bir süre sonra aynı zındık suçlaması ile karşı karşıya gelecek ve Müslüman toplumunda dışlanmasında bu kavram büyük bir işlev görecektir.

Abbâsî yöneticilerinin Mu'tezile'yi desteklemelerinin bir başka önemli nedeni, Emevî iktidarını yıkma aşamasında birlikte hareket ettikleri halde, Abbâsîlerin iktidarı devralmalarının ardından yalnız bıraktıkları ve iktidarlara ortak etmek istemedikleri Şîî muhalefettir. Özellikle gnostik düşüncelerle çevrelenmiş ve masum imam anlayışını benimseyen Şîî irfancılığı ve Bâtınî hareketlere karşı etkin mücadele edebilmek için Mu'tezile'ye dayanma ihtiyacını hissetmişlerdir. Abbâsî iktidarını tehdit etmeye başlayan Şîî muhalefete karşı şiddet yoluyla baş etmenin güçlüğüne gören Me'mûn, Mu'tezile'nin akılcı metodu sayesinde, onlarla kültürel anlamda mücadele yürütmüştür. Bu mücadele yöntemi ile, Şîî illegal örgütlenmelerin ifşa edilmelerinin yanı sıra, toplumda açık tartışmaların önünü açmak suretiyle sürdürmeye çalıştıkları gizli faaliyetlerinin de engellenmesi düşünülmüştür.²¹

2. EMEVÎ YÖNETİMİNE İLK MUHALEFET VE İLK DÖNEM MU'TEZİLE KELÂM-CILARI.

İslam'da ortaya çıkan fırkaların hemen tamamının doğrudan ya da dolaylı olarak siyaset ve imamet ile ilintilidir.²² Mu'tezile'nin başlangıcından itibaren sergilediği tutuma bakıldığında bu durum rahatlıkla görülebilir. Bilindiği gibi Mu'tezile Emevîler döneminde teşekkül etmiştir.²³ Bu dönemde Emevî iktidarı tarafından uygulanan keyfî yönetime karşı Hâricîler, büyük günah işlemelerinden dolayı onları tekfir etmişlerdir.²⁴ Buna karşın Mürcie, Emevîlere destek babında büyük günah işleyenlerin durumlarının

¹⁹ Bkz. Mes'ûdî, *Müricü'z-Zehab*, IV, 16-17.

²⁰ Bkz. Hasan İbrâhim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 423.

²¹ Muhammed Âbid Câbirî, *Arap Akılının Oluşumu*, Çev. İbrahim Akbaba, İz Yay. İst. 1997, s. 321.

²² Muhammed Ammâra, *Mu'tezile ve Devrim*, çev. İbrahim Akbaba, Yöneliş Yay. İst. 1988. s. 64.

²³ Bkz. İsferyâinî, *et-Tabîr*, s. 62.

²⁴ Bağdâdî, *el-Farâk Beyne'l-Firak*, Thk. İbrâhim Ramazân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1994, s. 79.

ancak ahirette bilinebileceğini söylemiştir.²⁵ Bu noktadan hareketle onları desteklemek amacıyla pek çok hadis uydurulmuştur.²⁶ Bir başka duruş da Ali taraftarlarına aitti. Onlar da imametin Ali oğullarının hakkı olduğunu ve Benî Ümeyye tarafından iktidarın zorla gasp edildiğini, dolayısıyla haksız bir idare olduğu inancını dile getiriyordu.²⁷

Emevîlerin yönetime gelişleri ve uygulamalarını kadere bağlamalarına farklı şekilde tepkiler gösterilmiş ve bu düşünce dolayısıyla ilk Mu'tezilî yaklaşım bu noktada kendisini göstermiştir. Kaynaklarımızda yaygın bir şekilde kabul edildiği gibi, insanın kendi eylemlerini kendisinin yarattığını dile getirerek kader düşüncesini ilk dile getiren kişinin Ma'bed el-Cühenî (ö.85/7049) olduğu kabul edilmektedir.²⁸ Ma'bed el-Cühenî, bu düşüncesinden hareketle Emevîlerin yanlış uygulamalarının Allah tarafından takdir edildiğini kabul etmemiştir. Bunu sadece bir düşünce olarak değil, aynı zamanda İbnü'l-Eş'as'ın isyanına katılmak suretiyle fiilen de göstermiştir.²⁹ Nitekim daha sonra isyanın bastırılmasıyla Ma'bed, Emevîler tarafından idam edilmiştir.³⁰ Ma'bed el-Cühenî, ilâhî adalet ilkesini esas alarak Emevîlerin işlemiş oldukları zulüm ve haksızlıklara karşı başkaldırmıştır. Bu konuda Hasan Basrî ile aralarında şu konuşmanın geçtiği rivayet edilmektedir: "Ey Ebû Said, şu sultanlar Müslümanların kanlarını akıtıyor, mallarını ellerinden alıyor ve sonra da bütün bu şeylerin Allah'ın kaderiyle olduğunu söylüyorlar, ne dersin?" Hasan Basrî; "Allah'ın düşmanları yalan söylüyorlar" şeklinde cevap vermiştir.³¹ Ma'bed el-Cühenî, Emevîlerin uygulamalarına karşı Ebû Zer el-Ğifârî'nin tavrını sürdürmüştür. O, düşüncelerini çekinmeden dile getiren ve muhalefetini açıkça ortaya koyan bir yapıya sahipti. İlâhî adalete yaptığı vurgu sebebiyle daha sonra Mu'tezile olarak ortaya çıkan fırkanın ilk mümessili konumuna sahiptir.³²

Ma'bed el-Cühenî'den sonra Gaylân ed-Dımaşkî (ö.120/728) öne çıkmaktadır. Gaylân, Ömer b. Abdülazîz ile kader meselesinde tartışmalarda bulunmaktadır.³³ Rivayete göre Ömer b. Abdülazîz onu bu düşüncesinden dolayı uyarmıştır. Gaylân, Emevîlere karşı siyasî muhalefet geliştirirken, imametin, Kureyş'e aidiyetini reddeder ve liyakat sahibi herhangi bir kimsenin imam olabileceğini söyler. Kader konusunda Ma'bed'ten sonra konuşan ilk kişinin Gaylân ed-Dımaşkî olduğu belirtilmektedir.³⁴ O da Emevî idaresine karşı siyasî mücadele yürütmüş ve Emevî halifelerinden Hişâm b. Abdülmelik tarafından elleri ve ayakları kesildikten sonra idam edilmiştir.³⁵ Gaylân ed-Dımaşkî, bıraktığı etki dolayısıyla kendi ismiyle Gaylânîyye fırkasından söz edilmektedir. Ali Sâmî en-Neşşar, Gaylânîyye fırkasının Emevî yönetimine, İslam toplumu adına karşı durmuş siyasî bir fırka olduğunu söylemektedir.³⁶ Dinî olmaktan ziyade siyasî bir gayeye sahipti. Bu fırka, Emevîlerin ilâhî cebir adı altında uyguladıkları iktisadî ve

²⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 187-188.

²⁶ Bkz. Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 263.

²⁷ Şehristânî, *el-Milel*, I, 144-145.

²⁸ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 116; Şehristânî, *el-Milel*, I, 41; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 284-285.

²⁹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 140-141.

³⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, I, 88.

³¹ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 7-13.

³² Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 116-117.

³³ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 121.

³⁴ Şehristânî, *el-Milel*, I, 41.

³⁵ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 26-27.

³⁶ Ali Sâmî en-Neşşar, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, Çev. Osman Tunç, İnsan Yay. İst. 1999, II, 80.

ictimâî zulümlere karşı bir ayaklanmayı temsil etmektedir.³⁷ Kaderiyye'nin ilk temsilcilerinin gösterdiği bu direnç ve toplumsal muhalefeti temsil daha sonraki Mu'tezilî imamlar tarafından devam ettirilmiştir. Onların bu direnci sayesinde ki zora ve zere (kılıç/altın) dayalı kurulan ve sürdürülen Emevî iktidarı fazla yaşama şansını bulamamıştır.

Arapların yaşadığı coğrafya dolayısıyla tabiî olayların çok ani ve beklenmedik şekilde gelişmesi Arap insanının kaderci bir anlayışa sahip olmasında önemli bir rol oynamıştır. Bunun yanı sıra rızkın ve ecelin de önceden tespit edildiği anlayışı aynı şekilde Arap düşüncesinde ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Bu nedenle Kur'an bu topluma hitap ettiğinde onların bu düşünce biçimlerini dikkate almış ve zaman zaman bu düşüncelerini tasvir etmiştir. Ancak Kur'an bu düşünceleri belirlerken yaşamın tüm alanlarında egemenliği Allah'a vermiştir. Arapların gerek "dehr" dedikleri, gerekse rızk ve ecel konusundaki görüşlerini Kur'an tashih etme babında, onların egemen anlayışlarının yerine Allah'a merkezî bir konum vermiştir. Bu nedendir ki Kur'an Allah merkezli bir kitaptır. Kur'an'ın bu sürekli Allah vurgusu, Allah'ın yerine ikame edilmeye çalışılan düşüncelerden insanlığı kurtarmak içindir. Kur'an'ın hitap biçimi ve hitap çevresi sağlıklı anlaşılmadığından sanki insan tamamen devre dışı bırakılmıştır. Oysa Kur'an'ın hitap tarzı ve hitap ettiği çevre sağlıklı değerlendirildiğinde insana merkezî bir rol verdiği görülecektir. İşte bu tarz bir düşünce biçimine sahip Arap toplumunda Mu'tezile imamları, o güne kadar toplumun aşına olmadığı bir anlayışı dile getirdikleri için ilk dönemden itibaren tepkiyle karşılanmıştır.

Dönemin önemli simalarından birisi Hasan Basrî'dir. Hasan Basrî'nin dönemin uygulamaları ile ilgili değerlendirmeleri dikkate alındığında onun sözünü sakınmayan bir muhalif olduğu görülür.³⁸ Hasan Basrî düşünsel anlamda Emevî iktidarına karşı sürekli mücadelede bulunduğu halde hiçbir şekilde şiddete başvurmamış ve şiddet yolunu tasvip etmemiştir. O, mücadelesini sürekli uyarı ile sınırlandırmıştır.³⁹ Hasan Basrî'nin "Kader Risalesi"ne bakıldığında, onun konuyla ilgili düşüncelerini burada genişçe izah ettiği ve Emevî iktidarını haksız tasarruflarda bulunmasından dolayı eleştirdiği görülür.⁴⁰

Hasan Basrî ile birlikte Vâsıl b. Atâ'yı (ö.131/748) da zikretmek gerekmektedir. Bilindiği gibi Mu'tezile'nin ilk çıkışı genelde Vâsıl b. Atâ'ya dayandırılmaktadır.⁴¹ Büyük günah konusunda Hasan Basrî ile aralarında ki fikir ayrılığından dolayı Hasan Basrî'den ayrıldığı rivayet edilmektedir. Emevîlerin keyfî yönetimlerine karşı Vâsıl b. Atâ'nın geliştirdiği bu argümanlar dinî olduğu kadar siyasî bir içeriğe sahiptir. O, bu yaklaşımı ile, Müslüman toplumunda Hâricî düşünce sebebiyle ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçların önüne geçmeyi hedeflediği gibi, aynı şekilde iman-amel birlikteliği dikkate alınmadan işlenen günahların da hiçbir şekilde karşılıksız kalmayacağı, dolayısıyla herkesin kendi eylemlerinde serbest olduğu düşüncesini de vurgulamak istemiştir.⁴²

³⁷ Neşşar, İslam'da Felsefî Düşünce, II, 80.

³⁸ Buna benzer rivayetler için Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 7-13.

³⁹ Bkz. Watt, *Hür İrade ve Kader*. Çev. Arif AYTEKİN, Kitabevi, İst. 1996, s. 71-73.

⁴⁰ Hasan Basrî, Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik B. Mervan'a Mektubu, (Ethem Ruhi Fiğlalı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, Selçuk yay. Ankara, 1980, s. 302-316)

⁴¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 28-29; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 115.

⁴² Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 48; İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 21.

Vâsıl b. Atâ, sorumluluğu kanıtlama açısından büyük günah işleyen kişinin durumundan bahsettiği gibi, Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımaşkî ile hocası Hasan Basrî'nin yolunu takip ederek "kader" konusunda da onların görüşlerini devam ettirmiştir.⁴³ Şehristânî, konuyla ilgili şunları zikretmektedir: "Vâsıl b. Atâ kader konusunu sıfat konusundan daha çok önemsemektedir. Allah Teâlâ âdildir, hakîmdir. Allah'a şer ve zulüm isnat etmek caiz değildir. Kullarına emrettiği şeyin hilâfını istemesi caiz değildir. Onları sorumlu tuttuğu oranda kendilerinden yapmalarını ister. Kul; iman, hayır, şer, küfür, tâat, ve isyan edebilme gücüne sahiptir. O yaptıkları ile cezalandırılır. Bütün bu hususlarda Allah ona güç vermiştir. Allah'ın yapmağa güç yettiremediği bir konuda kuluna emretmesi imkânsızdır. Bunları inkâr eden, aklın zorunlu gördüğü şeyi inkâr etmiş olur. Bu görüşlerine çeşitli ayetlerden deliller sunmaktadır."⁴⁴ Vâsıl b. Atâ, yalnızca düşünsel ve kültürel alanda değil, aynı zamanda İslam ülkesinin her yanına eğitimciler göndermek suretiyle, siyasî anlamda da ciddi bir muhalefetin öncülüğünü yapmıştır.⁴⁵

Vâsıl b. Atâ, İslam düşüncesi tarihinde "el-menziletü beyne'l-menziyeteyn" düşüncesini ilk dile getiren kişi olarak bilinmektedir.⁴⁶ O âdeta bu düşüncesiyle özdeşleşmiştir. Vâsıl b. Atâ'nın geliştirdiği bu düşünce ile İslam toplumundaki Hâricî ve Mürcîî düşünceleri arasında orta bir yol belirlemek suretiyle bu konu etrafında gelişen ihtilâfları çözmek istemiştir. Zira bu ihtilâflar Müslümanları istikrarsızlığa sevk ediyor ve birbirlerini öldürmelerine yol açıyordu. İşte bu durumu dikkate alan Vâsıl, Müslümanların üzerinde birleşebilecekleri şekilde bir görüş beyan etmek suretiyle olaya toplumsal açıdan yaklaşmıştır.

Dönemin önemli simalarından birisi de Amr b. Ubeyd'dir (ö.144/761).⁴⁷ Amr b. Ubeyd, Hasan Basrî'nin ders halkasının önemli bir temsilcisi ve Vâsıl b. Atâ ile birlikte hareket eden bir Mu'tezile imamıdır.⁴⁸ Mes'ûdî'nin aktardığına göre, Abbâsî halifelerinden el-Mansûr (136-158/754-775), Amr b. Ubeyd'e büyük bir saygı ile hareket etmekte idi. Onu gördüğünde şayet atına binmişse iner, bir yerde oturuyorsa o geldiğinde kalkar ve yanına oturturdu. Bütün ısrarlarına rağmen halifenin sunduğu hediyeleri kabul etmemiştir.⁴⁹ Halifeyi sürekli uyarır ve adaleti ikame etmesi konusunda onu devamlı teşvik ederdi.⁵⁰ Amr zamanın çoğunu Kur'an çalışmalarına ayırmıştır. O önceden herhangi bir belirlemenin olamayacağı inancındadır. Ona göre şayet Leheb suresinde zikredilen ayetler Levh-i Mahfuz'da yazılı ise bu insanların günahlarından dolayı ayıplanmalarını gerektiğini söylemektedir.⁵¹ Ayrıca Allah'ın adaleti gereği dünyada iyilik yapanların mutlaka mükâfatlandırılacağı ve kötülük yapanların da mutlaka cezalandırılacağını belirtmektedir.⁵² Dolayısıyla özellikle Ehl-i hadisin ve bu arada Eş'arî kelâmcılarının Allah'ın dilemesine bağlı olarak iyilik yapanın cezalandırılabilceği,

⁴³ Şehristânî, *el-Milel*, I, 41; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 62.

⁴⁴ Şehristânî, *el-Milel*, I, 41.

⁴⁵ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 36-37.

⁴⁶ Şehristânî, *el-Milel*, I, 46; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 62.

⁴⁷ Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 118; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 64.

⁴⁸ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 35-36.

⁴⁹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zehab*, III, 314-315.

⁵⁰ A.y.

⁵¹ İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut, tsz. X, 78.

⁵² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 37-38; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 114; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 64.

kötülük yapanın ise mükâfatlandırılabilceği anlayışını reddeder.⁵³ Bu yaklaşımı ile Amr b. Ubeyd, rasyonalist akımın öncüsü işlevini görmektedir.

Mu'tezilî düşünürlerinden Amr b. Ubeyd'in akılcı yaklaşımına ve nasları değerlendirirken akli ön planda tutmanın gereğine şu rivayet en çarpıcı örneği teşkil etmektedir. "Kişi anne karnına düştükten kırk gün sonra dört konuda yaşamı belirlenir. Rızıkı, eceli, hayatında yapacakları ile salih yada isyankâr birisi olacağı hususu." İbn Mes'ûd'dan yapılan bu rivayetle ilgili Amr b. Ubeyd şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Bunu A'meş'in rivayet ettiğini duysaydım onu yalanlardım. Abdullah b. Mes'ûd'dan duysaydım onu kabul etmezdim. Rasulullah'tan duysaydım, onu reddederdim. Şayet bunu Allah'tan işitmiş olsaydım: Ey Allah'ım, biz senden böyle bir misak almadık derdim."⁵⁴ İslam düşüncesinde rasyonalistler olarak bilinen Mu'tezile, bu rasyonel yaklaşımları ile nasları değerlendirirken sürekli akli ön planda tutmuşlardır. Nassa değer vermekle birlikte onu anlamlandırma ve yorumlamada gayet rahat davranmışlardır.

Bu dönemde Hişâm b. Hakem (ö.179/795) ilmî ve felsefî konularda etkin bir rol üstlenmiş ve Nazzâm'ın düşünceleri üzerinde etkili olmuştur. Hişâm, Allah'ın sıfatları ve Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı meselesi ve buna benzer devrinin İslam kelâmında ele alınan meselelerin çoğunu tartışma konusu yapmıştır. İnsanın fiilleri ve kader konusunda Dırâr'ın görüşlerine benzer görüşleri savunmuştur. Dırâr b. Amr (ö.200/815), her ne kadar irade konusu dolayısıyla Mu'tezile'den sayılmamışsa da diğer pek çok konuda Mu'tezile'nin temel prensiplerini savunmuştur. Bu arada Bişr el-Merîsî (ö.218/833), Kur'an ve hadislerde teşbihi çağrıştıran ifadeleri yorumladığı ifade edilmektedir.⁵⁵

Müslümanların Irak'ı almalarının ardından, Irak'ta Basra ve Bağdat daha önceden olduğu gibi iki önemli ilim merkezi olmaya devam etmiştir.⁵⁶ Buna bağlı olarak pek çok ilim dalında Basra ve Bağdat ekolleri oluşmuştur. Basra mektebinin önemli temsilcileri; Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö.235/849), İbrâhim en-Nazzâm (ö.230/845), Muhammer (ö.215/830), el-Assam (ö.235/850), Hişâm el-Fuvatî (ö.218/833), el-Câhız (ö.256/869), eş-Şahhâm (ö.266/880) gibi isimler öne çıkmaktadır.⁵⁷

Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Mecûsîler, Yahudî ve Hıristiyanlarla mücadelede bulunmuş ve değişik konularda onlara reddiyeler yazmış olduğu gibi diğer Mu'tezile imamları da İslam'ı savunma noktasında önemli işlevler görmüşlerdir.

Bağdat mektebinde ise, Bişr el-Mu'temir (ö.210/825), Sumâme (ö.213/828), el-Murdar (ö.226/841), Ca'fer b. Harb (ö.236/850), Ca'fer b. Mübeşşir (ö.234/848), el-İskâfî (ö.240/854), İbn Ebî Duâd (ö.240/854),⁵⁸ Mu'tezile imamlarının en yoğun oldukları döneme bakıldığında, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yaşayan imamlar oldukları ve özellikle Me'mûn (198-218/813-833), Mu'tasım (218-227/833-842) ve Vâsık (227-232/842-847) dönemlerinde Mu'tezilî düşüncüyü Abbâsî Devleti'nin egemen anlayışı haline getirdikleri görülür.

⁵³ Bkz. İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 120-121.

⁵⁴ İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 79.

⁵⁵ Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 127; Şehristânî, *el-Milel*, I, 47-53.

⁵⁶ Hasan İbrâhim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 468; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 179-196.

⁵⁷ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 44-62; Şehristânî, *el-Milel*, s. 40-67; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 64-68.

⁵⁸ Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, 56-77; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 69-73.

İslam düşüncesinin tedvin dönemine bakıldığında yukarıda belirtilen Mu'tezile imamlarının yaşadıkları dönemin tarihi görülecektir. Bu dönemde sadece Mu'tezile düşüncesi teşekkül etmemiş, gerek fıkıh ve gerekse akaid alanında pek çok fırka teşekkül etmiştir. Mu'tezile daha ziyade İslam dışı fırka ve düşüncelere karşı argümanlar geliştirirken, Ehl-i Sünnet fırkası Mu'tezile'ye karşıtlık esası üzere kendini konumlandırmıştır.

Watt, birinci/yedinci ve ikinci/sekizinci yüzyılın ilk veya üçüncü çeyreğinde, Emevîlere karşı muhalefetin öncüsü durumunda olan kaderiye mensuplarının, dinî hareketin saygın birer üyesi olarak kabul edildiğini söylemektedir.⁵⁹ Mu'tezile'nin İslam'ın ilk yıllarından itibaren üstlendiği önemli misyona dikkat çeken Ali Sami en-Neşşar, Mu'tezile'nin İslam toplumunda bir ihtiyaçtan kaynaklandığını ve genel felsefe tarihi içerisinde başarıya ulaştığını belirtmektedir.⁶⁰

3. İMAN VE İNSAN BÜTÜNLÜĞÜ AÇISINDAN MU'TEZİLE'NİN BEŞ PRENSİBİ

3.1. *Tevhid Prensibi*: Tevhid prensibi, başlangıçtan itibaren Mu'tezile düşüncesinin mihver noktasını oluşturmaktadır.⁶¹ Mu'tezile, tanrı anlayışlarının temelini adil bir ilâh anlayışını yerleştirdi. O her türlü teşbihten uzak mutlak birliğe sahiptir. Allah, zatında her türlü eksiklikten münezzehtir olduğu gibi, fiillerinde de her türlü eksiklikten uzak ve yarattığı her şeyde mutlaka bir hikmet bulunmaktadır.⁶² Dolayısıyla bu düşünce biçiminde kaosa yer yoktur. Her şey yerli yerine oturtulmuştur. Mevcut kâinat şu haliyle en mükemmel olanıdır. Mu'tezilenin tevhid anlayışına göre Allah en iyiyi yaratmakla yükümlüdür. O madem ki hikmet sahibidir, öyleyse ondan hikmete aykırı bir fiilin sadır olması doğru değildir.⁶³ Bu anlayışa göre her şey belli bir ölçü ile mevcuttur ve akıl bunları anlayabilecek durumdadır. Öyleyse beşer için belirlenen bu alan içerisinde aklını kullanarak kurallı hareket etme zorunluluğu vardır. Mu'tezile'nin diğer prensiplerinin tamamı tevhid prensibinin barındırdığı anlam çerçevesi içerisinde şekillenmektedir.⁶⁴

Mu'tezile'de tevhid prensibi dönemin düşünce akımlarının barındırdığı her türlü teşbih ve yanlış tanrı telâkkilerini bertaraf edecek bir mutlak tenzih anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Bu nedenle zata ait sıfatları müstakil ve mutlak kabul etme yerine, sıfatlara itibarî bir değer atfetmişlerdir. Zat ile birlikte sıfatları müstakil kabul etmenin vahdete aykırı düşeceği düşüncesinden hareketle, sıfatları zatın aynı olarak kabul etmişlerdir.⁶⁵

Mu'tezile tevhid prensibini izah ederken, ilâhî zata yakışmayacak her türlü düşünce ve değerlendirmeleri dışarıda tutacak bir anlayışa ulaşmak istemişlerdir. Mukâtil b. Süleymân'ın yaymaya çalıştığı antropomorfist tanrı anlayışına karşı, Kur'an nassını akılcı bir yaklaşımla yorumlayarak mutlak tenzih inancını yerleştirmeye çalışmışlardır. Mu'tezile, ilâhî zat konusunda filozofların değerlendirme biçimlerini reddet-

⁵⁹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran Yay. Ankara, 1981, s. 131.

⁶⁰ Ali Sami en-Neşşar, *İslam'da Felsefi Düşünce*, II, 237.

⁶¹ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Thk. Abdülkerîm Osmân, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1996, s. 151.

⁶² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 182-187.

⁶³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 133; el-Muğni (et-Ta'dil ve't-Tecvir), s. 49-50.

⁶⁴ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 7-8.

⁶⁵ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 200-201

tikleri gibi, Hıristiyan ve Yahudi ilâhîyatının belirlediği tanrı tasavvurunu da reddetmiş, aynı şekilde geleneksel İslam düşüncesini de kabul etmemişlerdir.⁶⁶

Bu nedenle Mu'tezile, hem ortaya çıkışı, hem de gelişmesi aşamasında özgünlüğünü sürekli korumuş ve aklî açıdan Kur'an'a muhalif olabilecek her türlü değerlendirmeye ve inanç biçimine karşı alternatif düşünceler getirmeye çalışmıştır. İslam'ın üzerine bina edildiği tevhid prensibini, dönemin bütün yanlış inançlarına karşı savunma konusunda büyük bir başarı sağlamıştır.⁶⁷ Başta Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd olmak üzere, Nazzâm ve diğer Mu'tezile imamı Hıristiyan ve Yahudî ilâhîyatçılarla münazaralarda bulunmuş, bu konuda reddiyeler yazmışlardır. Ebu'l-Hüzeyl Allâf'ın, Mecûsîlerle yapmış olduğu tartışmalar konusunda bir çok rivayet vardır.⁶⁸ Nazzâm da aynı tartışmaları yapmış ve İbn Râvendî'ye cevaplar yazmıştır.⁶⁹ Bütün bunlar dikkate alındığında, kendi dönemlerinde İslam'ı en hararetli bir biçimde savunan ve İslam düşmanlarına karşı her alanda en ciddi mücadeleyi verenlerin Mu'tezile olduğu görülecektir.⁷⁰

3.2.Adalet Prensibi: Mu'tezile tevhid ve adalet prensiplerine verdiği önem dolayısıyla kendilerini "Ehlü'l-Adl ve't-Tevhid" olarak kabul ederler.⁷¹ Adil bir ilâh anlayışıyla hareket eden Mu'tezile, bu düşünceleri gereği insanın da eylemlerinde serbest olması, gerek rızık ve gerekse ecel konularında önceden bir belirlenmişliğin bulunmaması gerektiği sonucuna vardılar. İnsanın sorumlu tutulabilmesi için özgür iradeye sahip olması gerektiğini savunan Mu'tezile,⁷² Arap düşünce biçiminde yaygın bir kabul olan fatalistik yaklaşım dolayısıyla istenilen sonucu elde etmede yeteri başarıyı sağladıklarını söylemek güçtür.

Mu'tezile, tevhid ve adl prensibi arasında önemli bir ilişki kurmaktadır. Tevhid prensibi ile yaratılmışlara ait her türlü sıfatlardan Allah'ı tenzih ettikleri gibi, adalet prensibi ile de Allah'ı her türlü zulüm ifade edilebilecek fiillerden tenzih etmişlerdir.⁷³ O hiç bir şeye benzememekle mutlak tek olduğu gibi, bütün iyiliklerin kendisinden sadır olması açısından da o mutlak tektir. Bu nedenle kendisinden asla şer sadır olmaz.⁷⁴

Mu'tezile'nin adalet prensibi siyasî bakımdan da önemli bir anlam taşımaktadır. Zira, insanların kendi fiillerini kendilerinin yarattığı prensibi kabul edildiği zaman, halka zulmeden hükümdarların, bu yaptıklarından kendilerinin sorumlu tutulacağı kabul edilmesi ile, kendilerini temize çıkarma gibi bir anlayıştan uzaklaşmış olurlar. Mu'tezile'nin savunduğu adalet prensibi dolayısıyla, hürriyet fikri, serbest düşüncenin gelişmesi, İslam âleminde tembelliğin ve miskinliğin önlenmesi bakımından ayrıca özel bir öneme sahiptir.⁷⁵

⁶⁶ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 291-298.

⁶⁷ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî* (el-Firaku Ğayri'l-İslâmiyye), s.80-146

⁶⁸ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 44-45.

⁶⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 50.

⁷⁰ Ali Sami en-Neşşar, *İslam'da Felsefi Düşünce*, II, 250.

⁷¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 2-3.

⁷² Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 324-324.

⁷³ Bkz. Mes'ûdî, *Mürüü'z-Zehab*, III, 231.

⁷⁴ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 317-318; *el-Muğnî*, (*et-Ta'dil ve't-Tevvir*) s. 3-4.

⁷⁵ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara, 1967, s.70.

Ehl-i Sünnet, yaratma fiilini çağrıştırabilecek her türlü eylemi Allah'a atfetme⁷⁶ gibi bir yaklaşım içerisinde olduğu için insanın özgürlük alanını alabildiğine daraltmış ve Kur'an'da cahiliye düşüncesini tashih babında zikredilen ayetleri literal okumayla değerlendirdiğinden, insan âdeta yok sayılmıştır. Buna karşın Mu'tezile, adalet prensibinin yerini bulabilmesi için insanın özgür olması gerektiğini ve gerek iyiliği, gerekse de kötülüğü bizzat kendisinin tercih edebileceği sonucuna varır.⁷⁷ Ancak genel Arap düşünce biçimine aykırı bir yaklaşımı sergilemesi dolayısıyla Mu'tezile umumî bir destek kazanamamıştır. Mu'tezile'nin İslam toplumunda yeterli desteği sağlayamamasının tek gerekçesi bu değilse de bunun önemli bir neden olduğunu da kabul etmek gerekmektedir.

3.3. *Va'd ve Va'id Prensibi*: Bu prensip temel olarak, "Allah sözüne sadıktır" anlayışından kaynaklanmaktadır.⁷⁸ Mürcie'nin belirlediği erteleme ve Allah'ın dilemesine bağlı olarak iyilik ve kötülük yapanların durumlarının Allah'a bırakılması⁷⁹ anlayışının Müslüman toplumunda ortaya çıkardığı ahlakî ve siyasî gevşekliğin önlenmesi için Mu'tezile bu prensipten hareketle iyilik yapanların mükâfatlandırılmalarının ve kötülük yapanlarının ise cezalandırılmalarının Allah için vacip olduğu anlayışını savunmuştur.⁸⁰ Dolayısıyla buradan hareketle büyük günah işleyenlerin kıyamet gününde Peygamber'in şefaatiyle bağışlanabilecekleri düşüncesini de reddetmektedir.⁸¹ Dikkat edilirse Mu'tezile, temel düşüncelerini belirlerken adalet ilkesinden hareket etmektedir. Bu yaklaşım, toplumda yapanın yanına kâr kalmayacağı düşüncesini pekiştirmekte, dünyada yapılan kötülüğün mutlaka karşılığını bulacağını belirlemektedir.⁸²

Halis bir şekilde tövbe edip kötülüklerden uzaklaşmadığı sürece kişinin bağışlanması söz konusu değildir.⁸³ Dolayısıyla kişi burada yaptığı ile sorumlu tutulacaktır. Mu'tezile'ye göre tövbe sadece sözle sınırlı kalmamalı, yapılanlardan şiddetli pişmanlık duymasının yanı sıra, aynı eylemi bir daha işlememeyi de sağlamalıdır.⁸⁴ Bununla birlikte hakkını gasbettiği kişiye hakkını iade etmesi ve haksızlık yaptığı kişilerden de bu haksızlığını giderici bir faaliyetin içerisinde olmalıdır. Mu'tezile, bu prensiple Müslüman toplumuna bir ciddiyet kazandırmaya çalışmıştır. "Allah Ğafûr'dur" affeder, anlayışına sarılarak toplumda gevşekliğin ve başkalarının hakkını gasbetmenin önüne bu yaklaşımla geçmeye çalışmıştır.

3.4. *el-Menziletü beyne'l Menzileteyn*: Peygamber sonrasında Müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilâflar siyasî farklılıkları doğurduğu gibi, düşünsel farklılıklara da yol açmıştır. Cemel ve Siffin Savaşı ile başlayan Müslümanların birbirlerini öldürmeleri, büyük günah işleyen kişinin durumunu tartışma konusu yapmıştır. Hâricîlerin "büyük günah işleyen ebediyen cehennemdedir"⁸⁵ anlayışı Müslüman toplumunda ağır sonuç-

⁷⁶ Bkz. Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Thk. Beşîr Muhammed Ayun, Mektebetü'l-Müeyyed, Riyad, 1993, s. 122-125; Şehristânî, *Nihâyetü'l-Akdâm fi İlmi'l-Kelâm*, Thk. Alfred Gailluma, Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye, s. 252-253.

⁷⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni (fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adli)* s. 57-60.

⁷⁸ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 611.

⁷⁹ Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 187.

⁸⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 614-617.

⁸¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 288-289.

⁸² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s. 286-287.

⁸³ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s.791-794.

⁸⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, s.791-794.

⁸⁵ Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 78-79.

ları doğuracak bir yaklaşım biçimi idi. Diğer taraftan Mürcie'nin bu soruna yaklaşımı ise toplumu tamamen pasifize etme ve her şeyi ertelemek suretiyle doğrunun biline-mezliği⁸⁶ gibi bir neticeye sebebiyet vermiştir. Böylesi bir ortamda Mu'tezile büyük günah işleyen "ne kâfir ne de mü'min, fâsık"⁸⁷ olduğunu söylemek suretiyle topluma siyasî bir bakış kazandırmaya çalışmıştır. Bu yaklaşım biçiminde Emevî uygulamalarına muhalefet vardır, zira Emevîler, Mürciî düşünceyi benimsemekle yönetimlerinin sorgulanamayacağını, bu konuda kararın ancak ahiret gününde verilebileceğini iddia etmişlerdir. Bu anlayışla hareket eden Emevî iktidarı, kendi yaptıklarının sorgulanmasından ve muhalefetten kurtulmaya çalışmışlardır. İşte böylesi bir ortamda Mu'tezile geliştirdiği bu argümanla Hâricîler ile Mürcie arasında orta bir yol bulmaya çalışmış ve bu konuda da geliştirdiği düşüncenin temelini kendi siyasî yaklaşımlarına dayandırmıştır.⁸⁸

Mu'tezile, iman ile amel arasında sıkı bir ilişki kurmuş ve imanın artıp eksilebileceğini kabul etmiştir. Zira Mu'tezile'ye göre iman, inanç ve ameldir. Bunların birbirlerinden ayrılmaları söz konusu değildir.⁸⁹ Kur'an'da imanın artıp eksilebileceğine ve kâfirlerin küfürlerinin artabileceğine dikkat çeken ayetleri esas alan Mu'tezile bu ayetleri inançlarının temel dayanakları olarak almışlardır.⁹⁰ Kur'an'da imanla birlikte farzların zikredilmiş olması imanla amel arasındaki irtibatı belirlediği gibi, büyük günah işlendiğinde de bu irtibatın kopması gerektiği değerlendirilmesinde bulunur. Bunun sonucu olarak Mu'tezile, ahlâklı olmayı da dinin temel esaslarından kabul etmiştir.⁹¹

3.5. *Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i ani'l-Münker*: Başta Emevî iktidarı olmak üzere, zalim imama karşı kültürel ve siyasal mücadelenin verilmesi düşüncesinden hareket eden Mu'tezile bu anlayışı inanılması ve savunulması gereken bir prensip olarak kabul etmiştir. Belki de Mu'tezile'nin toplumsal yanını gösteren en açık prensip budur.⁹² Toplumsal adaleti gerçekleştirme adına iyiliği teşvik ve kötülükten sakındırma prensibi iman amel birlikteliği dikkate alınarak belirlenmiş bir prensiptir. Amelden yoksun bir imanın iman olamayacağını savunan Mu'tezile bu prensipleri ile gerek bireyin ve gerekse toplumun taşınması gereken sorumlulukları belirlemiş ve sadece kendisinden değil, başkasından sorumlu olduğunu hisseden bir toplum yaratmaya çalışmışlardır. Bu kuralı katı bir şekilde uygulamaları sonucu toplum tarafından tepki gören Mu'tezile, Müslüman toplumunda yeteri düzeyde destek bulamamıştır. Bunun sonucudur ki aradan geçen bu kadar zamana rağmen adil bir toplum yaratılamamıştır.

Mu'tezile, bu prensibi sadece Müslüman toplumu içinde değil, Müslüman olmayanlar için de işletmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi, Mu'tezile imamları, gerek tebliğci göndermek ve gerekse reddiyeler yazmak suretiyle İslam dışı unsurlara karşı önemli bir mücadele yürütmüştür.

⁸⁶ Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 187.

⁸⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûl*, s. 697.

⁸⁸ Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûl*, s. 720-7729.

⁸⁹ Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûl*, s. 707-708.

⁹⁰ Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûl*, s. 721-729.

⁹¹ Ahmed Mahmûd Subhî, *fi İlmi'l-Kelâm, el-Mu'tezile*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1985, s. 165.

⁹² Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûl*, s. 741-747.

4. MU'TEZİLE'NİN İNKIRAZI VE İSLAM TOPLUMUNUN DİNAMİZMİNİ KAYBETMESİ:

Mu'tezile, Me'mûn (198-218/813-833), Mu'tasım (218-227/833-842) ve Vâsık (227-232/842-847) dönemlerinde Abbâsî devletinin resmî düşüncesi hüviyetini kazanmışsa da bu durumunu fazla sürdürememiştir. Mütevekkil (232-247/847-861) döneminden itibaren Mihne dönemi olarak kabul edilen sürece son verildi. Bu dönemden itibaren Mu'tezilî etki yerini Sünnî düşünceye bırakmıştır. Devletin yönetim organlarında yer alan Mu'tezile mensupları, yerlerini Sünnî imamlara bırakmaya başlamışlardır. 235/850 tarihinden itibaren Mu'tezile, halk kitlelerinden kopmuş, İslam düşüncesi üzerinde daha sonra tesir icra edecek birer akademik kelâmcılar zümresi haline gelmiştir.⁹³

Mu'tezile imamlarına bakıldığında bunların hemen tamamının mevâlîden, Arap olmayan unsurlardan teşekkül ettiği görülecektir.⁹⁴ Arap düşünce biçiminde önemli yer tutan fatalist dünya görüşü ve akıl yerine geleneklere dayanan bir toplumda akli egemen kılmanın kolay olamayacağı bilinen bir husustur. Gelenek ve kabileye dayalı bir yaşam yerine akılcı bir dünya görüşünü benimseyen bir toplumu yaratma adına, Abbâsîlerin ilk dönemlerinden el-Mütevekkil'in hilâfetine kadar (132-232/750-847), özellikle Emîn, Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde devletin her türlü gücünü de kullanarak bu dönüşümü sağlamaya çalışmışlarsa da bunu gerçekleştirmeye muvaffak olamamışlardır. Bir asırlık bir süre içerisinde çok aktif bir rol oynayan Mu'tezile entelektüel ve felsefî anlamda büyük başarılar sağlamışlarsa da yeteri derecede toplumsal desteği kazanamamıştır. Pek çok nedenin yanı sıra önemli nedenlerinden biri de Mu'tezile düşüncesinin, âtil akla sahip, statik ve geleneğe dayalı bir toplum içerisinde çıkmasından kaynaklanmıştır. Bu dönüşümü sağlama adına zaman zaman kendi özgür söylemlerine tamamen ters düşecek baskıcı ve dayatmacı bir tavrın içerisinde de girmişlerdir. Nitekim İslam düşüncesi tarihinde "Mihne dönemi" tabiri, Mu'tezile'nin bu baskıcı uygulamaları sonucu ifade edilmiştir.⁹⁵ İşte kendisi ile çelişkiye düşme pahasına zihinsel ve toplumsal dönüşümü sağlama konusunda Mu'tezile'nin bu uygulaması kendi sonlarını da hazırlamıştır.

Mu'tezile'nin yıldızının sönmesinin önemli bir nedeni de siyasîdir. Başlangıçta Emevîlerin haksız idarelerine karşı Mu'tezilî düşünceye dayanarak mücadele veren Abbâsî yönetici ve taraftarları, iktidarı ellerine geçirdikten belli bir süre sonra Mu'tezile'ye karşı tavır almışlardır. Yukarıda ifade edildiği gibi siyasî anlamda geniş bir coğrafyaya egemen olan Abbâsîlerin, inanç noktasında da egemen olabilmek için, akli istidlâl yöntemlerini bilen, felsefî anlamda derinlik sahibi, çoğu mevâlîden olan bu düşünce akımına ihtiyacı vardı. İşte bu durum dolayısıyla el-Mütevekkil dönemine kadar Mu'tezile düşüncesi, Abbâsîlerin resmî düşüncesi konumundaydı. Bu döneme kadar Mu'tezile pek çok alanda büyük bir mücadele yürütmüş ve Abbâsîlerin her alanda iktidarlarını pekiştirmelerine yardımcı olmuştur. Artık bundan sonraki uygulama, bizzat Abbâsî yöneticilerine yönelecektir. Temel kabul ettikleri beş prensip çerçevesinde bir toplum oluşturmak isteyen Mu'tezile'nin bu arzusu Abbâsî yönetimi ile

⁹³ Watt, İslam Düşüncesi'nin Teşekkül Devri, s. 377.

⁹⁴ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 8-105; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 152-153; Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, Çev. İsmet Kayaoğlu, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara, 1969, s. 124.

⁹⁵ Bkz. Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zehab*, IV, 55.

çelişki arz etmeye başlayınca Mu'tezile'ye verilen bu destekten vazgeçilmiştir. Bunun yerine Arap düşünce yapısına uygun olduğu varsayılan, her hal ve şartta itaati emreden, geleneğe dayalı, sorunlarına sürekli önceki dönemlerde çözümler bulmaya çalışılan ve bu yanıyla geçmişini kutsayarak, yaşadığı günle fazla da ilgilenmeyen bir düşünce ikame edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bize göre Abbâsîlerin Mu'tezile taraf-tarlığı, hiçbir dönemde siyasî mülâhazalardan uzak olmamıştır. Kendi iktidarlarını sağlama aldıklarını varsaydıklarında Mu'tezile'yi dışlamaya ve hatta ona karşı cephe almaya başlamışlardır. Mütevekkil dönemi ile başlayan bu süreçte Mu'tezile'nin yerini Ehl-i Sünnet imamları almışlardır. Bilindiği gibi İmam Eş'arî (ö.324/935) Mu'tezile'ye nihâî darbeyi vurmuş ve toplumda mevcut desteğin de yok olmasına sebep olmuştur. Mu'tezile elbette akademik anlamda her zaman var olagelmıştır, ancak toplumsal zihni oluşturma adına sürekli desteksiz bırakılmıştır.

Mu'tezile'nin toplumdan dışlanması için girişilen yoğun kampanyada uydurma hadisler önemli bir işlev görmüştür. Bu konuda pek çok hadis üretilmiştir. "Mu'tezile bu ümmetin Mecûsîleridir"⁹⁶ şeklindeki rivayet bu meyanda zikredilen hadislerden sadece bir tanesidir. Bununla birlikte kaynaklarımızın hemen tamamında Mu'tezile sapık fırkalar içerisinde sayılmıştır.⁹⁷ Yerinde bir tespitle İrfan Abdulhamit şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Mezhepler tarihi kitaplarında bol miktarda bulunan hakikatten uzak yazılara rastlanılmaktadır. Bazı Mu'tezile kitaplarının neşri sayesinde, İslam'daki bu ilk kelâm ekolünün gerçek yapısı ortaya çıkmıştır. Bu kitaplar sayesinde Mu'tezile'nin ihlâs sahibi fikrî bir güç olarak düelloya çıktığı ve İslam'ın düşmanlarının tuzaklarını bozmak için cesaretle çalıştıkları anlaşılmıştır. Aynı zamanda Mu'tezile ordusunun neferleri, inanmış ve cesaret sahibi kişiler olarak mücadele vermişlerdir. Görev aşkı, İslam'ı aklî yollarla müdafaa sorumluluğunun şuuru, dinî inançların sağlam fikrî temellerini kurma gayreti onların itici gücü olmuştur.⁹⁸ Peygamber'in verdiği tevhid mücadelesi ve hakikatin egemen kılınacağı bir toplumun oluşturulması çabası, Peygamber sonrasında da devam etmiş ve bu mücadele yeterli yetersiz her dönemde sürdürülmüştür. Yukarıda işaret edildiği gibi, İslam'ın geniş bir coğrafyaya yayılmasının ardından bu mücadeleyi etkin bir şekilde Mu'tezile vermiştir. Aleyhlerinde büyük bir kampanya yürütülmesine rağmen Mu'tezile imamları oldukça mütevazı bir hayatı sürdürmüş muttaki kimselerdir. Böyle olmasına rağmen Mu'tezile aleyhinde iftiraya varacak derecede bir kampanya yürütülmüştür. Bu konuda vereceğimiz tek bir örnek durumun vehametini göstermek için yeterlidir.

⁹⁶ Eş'arî, *el-İbâne*, s. 140.

⁹⁷ Bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Kijâye fî İlmî'r-Rivâye*, Thk. Ahmed Ömer Hâşim, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1986, s. 172; *Târîhu Bağdâd*, XIV, 242; İbn Abdilberr, *Câmiu Beyânî'l-İlm*, Thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyyi Beyrut, 1981, s. 320; İbn Asâkir, *Tebyînu Kizbi'l-Müfterî fî mâ Nusibe ilâ İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1979, s. 333-334; Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1993, II, 164; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Saâde*, Thk. Kâmil Kâmil Bekrî-Abdülvahhâb Ebu'n-Nûr, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire, 1968, s. 155.

⁹⁸ İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 124. İrfan Abdulhamid, Mu'tezile konusunda Şehristânî ve Bağdâdî'nin yazdıklarına dikkat çeker ve bu konuda bu eserlerde yazılanlara güvenilemeyeceğini belirtir. Konu ile ilgili Râzî'den şu alıntıyı yapar: "Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* kitabı, kendi iddiasına göre içinde bütün dünya halkının mezheplerinin hikâye edildiği bir kitaptır. Şu kadar var ki bu kitap itimada şayan değildir. Çünkü İslam mezheplerini, üstad Ebû Mansûr el-Bagdâdî'nin eseri olan *el-Fark beyne'l-Firak* adlı kitaptan nakletmiştir. El-Bagdâdî ise muhaliflerine karşı son derece taassubu bulunan bir zattır. Şehristânî, İslam fırkalarının görüşlerini de bu kitaptan nakletmiştir. Bu sebepten dolayıdır ki bu mezheplerin naklinde bozukluk meydana gelmiştir."

İbn Kuteybe, Mu'tezilî kelâmcılarının yaşantılarını söz konusu ederken, onların dinî yaşantılarının son derece gevşek olduğunu belirtmektedir. Bunlardan Hişâm b. el-Hakem (ö.179/795), Nazzâm (ö.220/835), Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö.235/849) ve diğer bazı Mu'tezile imamlarını anmaktadır. İbn Kuteybe, Nazzâm'ın gece gündüz içki içtiğini, fuhuş yapan ahlâksız bir kişi olduğunu iddia etmektedir.⁹⁹ Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın yalancı ve iftiracı olduğunu,¹⁰⁰ Hişâm b. el-Hakem'in aşırı bir Râfızî olduğunu söylemektedir.¹⁰¹ Bu iddiaları dile getiren İbn Kuteybe, bunları herhangi bir kaynağa dayanırma ihtiyacını dahi hissetmemektedir. Sadece Mu'tezile'ye karşı aşırı düşmanlığı onu böylesi iddiaları dile getirmeye sevk etmiştir. Bütün bu iddialardan amaç, toplum nezdinde Mu'tezile'yi küçük düşürme ve onları karalamak sûretiyle toplumsal destekten yoksun bırakmaktır. Oysa Mu'tezile imamlarının son derece muttaki ve İslam'ın temel kurallarına bağlılıkları bilinmektedir.¹⁰² Mu'tezile'yi karalama kampanyasında İbn Kuteybe yalnız değildir. Özellikle selef düşüncesine mensup ve Ehl-i Sünnet taraftarlarının hemen tamamı bu kampanyaya iştirak etmişlerdir.¹⁰³ El-Mütevekkil (232-247/847-861) döneminden itibaren devletin de desteğini alan Ehl-i Hadis, geleneksel anlayışa sahip Müslüman toplumu yanına almada hiç de güçlük çekmemiştir.

El-Mütevekkil ile birlikte Mu'tezile'ye karşı devlet tarafından sürdürülen bu kovuşturma ve baskı, tarihin sonraki dönemlerinde de devam etmiştir. Bu nedenle dikkat edilirse Mu'tezile imamlarının yoğun yaşadıkları dönem hicrî üçüncü asrın sonları ile bitmektedir. Son dönem Mu'tezile düşüncesi Kâdî Abdülcebâr (ö.415/1024) ile mükemmel şeklini almıştır. Daha sonra bir kısım Mu'tezile imamları ile Mu'tezile düşüncesi sürdürülmüşse de eski etkinliğini kaybetmiştir. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de Mu'tezile karşıtlığı ve hatta düşmanlığı sürdürülmüş, özellikle eğitim kurumlarında ve te'lif edilen pek çok eserlerde bu tema sürekli işlenmiştir. Bu yaygın kanaat dolayısıyla günümüz İslam dünyasında da Mu'tezile özellikle Müslüman toplum nezdinde sapık fırka olarak kabul edilmeye devam etmektedir. Gerek İmam-Hatip okullarında ve gerekse İlahiyat Fakültelerinde Mu'tezile anlayışının sünnete aykırı olduğu konusunda ciddi bir kanaat mevcuttur. Bu da toplumumuzun Ehl-i Sünnet dışındaki diğer fırkaların tamamının sapık olduğu inancına sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Araplar, yaşadıkları coğrafya, sahip oldukları kültür ve inanç gereği başlarında kabile reisinin bulunduğu ve herkesin itaat etmekte yükümlü olduğu bir yönetim tarzına sahiplerdi. Yaşadıkları güç koşulların da önemli etkisi ile kabile tarafından alınan kararlara uymak zorunlu bir durumdu. Bu nedenle muhalefet denilebilecek bir karşıt görüşe rastlamak son derece güçtü. İslam'ın gelişi ile birlikte Peygamber döneminde getirilen bireysel ve toplumsal özgürlük fazla uzun soluklu olamamıştır. Emevî iktidarı ile birlikte tekrar eski kabile anlayışına geri dönülmüştür. Bu dönemde ortaya çıkan muhalefet de ya şiddet yoluyla bastırılmış, ya da ekonomik ve siyasî imtiyazlar tanına-

⁹⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs*, Thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar, Dâru'l-İşrâk, Beyrut, 1989, s. 20-21.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelif*, s. 47.

¹⁰¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelif*, s. 51-52.

¹⁰² Bkz. Ahmet Erkol, *Kelâm İlmîne Yöneltilen Eleştiriler (Selef Âlimleri ve Gazali Örneği)*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2002, s. 72-73.

¹⁰³ Bkz. Ahmet Erkol, a.g.e, s, 34-123.

rak susturulmuştur. Bütün baskı ve entrikalara rağmen, Emevî döneminde başlamak üzere Abbâsîler döneminde de Mu'tezile imamları muhalefetin en etkili sesleri olmuşlardır.

Mu'tezile, muhalefet ve uyarıyı, inanılması gereken temel kurallardan birisi olarak kabul etmişlerdir. Amelsiz inancın fazla bir değer ifade etmediğini dile getirmişlerdir. Bu nedenle yalın olarak ferdî ibadetin kişiyi kurtaramayacağı anlayışındadırlar. Adil bir toplumun oluşması için belirlenen bu kural, Müslüman toplumunun değişim ve dönüşümünde büyük bir işlev görmüştür. Mu'tezile, adil bir Allah anlayışını düşüncelerinin merkezine almış ve bütün düşüncelerini adalet ekseninde şekillendirmeye çalışmışlardır. Eş'arî'de mevcut ceberrut Allah inancı yerine adil bir ilâh inancının yerleştirilmeye çalışılması, sorumlu bir toplumun teşekkülü yolunda büyük bir adım olmuştur. Ancak yukarıda kısaca değinildiği gibi, Arap düşüncesinde mevcut fatalistik anlayışın yanı sıra Müslüman yöneticilerin de kendilerine her hâlükârda itaat eden bir toplum istemeleri, bu doğrultuda Mu'tezile'nin çabalarını boşa çıkarmıştır.

Emevî iktidarını yıkma aşamasında Abbas oğulları, Şîî muhalefeti ve Mu'tezile imamları ile birlikte hareket ettikleri halde, Abbâsî iktidarının kurulması ile bu birliklik bozulmuştur. Şîî muhalefet siyasal anlamda mücadelesini sürdürdüğü gibi, silâhlı mücadelesini de yürütmüştür. Yukarıda ifade edildiği gibi, Abbâsîler siyasal alandaki egemenliklerinin ancak yeni bir düşünce ile desteklenmesi durumunda sürekli olabileceklerini düşünerek, Mu'tezile'yi Mütevekkil dönemine kadar devletin resmî düşüncesi olarak kabul etmişlerdir. Entelektüel zihne ve felsefî derinliğe sahip Mu'tezile imamları, dönemin değişik inanç guruplarına karşı etkin bir mücadele yürütmüşlerdir. Sahip oldukları prensipleri topluma egemen kılmak için, devlet desteğini pervasızca kullandıkları halde onların bu çabaları, klâsik ve geleneksel anlayışa sahip Müslüman toplumunun nefretini toplamaktan başka bir işe yaramamıştır. Nitekim bu durum uzun sürmemiş, Mütevekkil (232-247/847-861) dönemi ile birlikte Mu'tezilî etkinliğe son verilmiş, kovuşturmalar başlatılmış ve her türlü faaliyetleri engellenmiştir. Bunun yerine hadis taraftarları ve geleneksel Ehl-i Sünnet taraftarları ikame edilmişlerdir. Mu'tezile'nin dışlanmasıyla sadece bir düşünce dışlanmamış, aynı zamanda daha sonraki bütün bir tarihi şekillendirmeye aday bir yaklaşım da yok edilmiştir.

Toplumdaki ve yönetimdeki yanlış işleyişe karşı sürekli seslerini yükselten Mu'tezile imamları olmuştur. Elbette Mu'tezile dışında da Hâricî, Şîî ve buna benzer farklı guruplar varolmuştur, ancak bunlar kuşatıcı olmaktan uzak ekstrem guruplar olmuşlardır. Mu'tezile gerek sahip olduğu entelektüel birikim ve gerekse yaşam biçimleri ile Müslüman toplumunda adaleti ikame etmek için sağlıklı mücadele veren fırka olmuştur. Ancak değişik nedenlerden dolayı bunu gerçekleştirme imkânından yoksun kalmıştır.

Mu'tezile'nin dışlanmasıyla İslam toplumu muhalefetsiz kalmıştır demek mümkündür. Mu'tezile imamlarının yoğun olarak yaşadıkları döneme bakıldığında bu dönemin akademik anlamda da en verimli dönem olduğu görülür. Bugün eğer bir İslam felsefesinden söz edilebiliyorsa bunların ilk mimarları Mu'tezile kelâmcılarıdır. Hatta Ehl-i Sünnet'in bu gün elimizde mevcut olan bu muazzam kültürünün kaynağının da Mu'tezile olduğu söylenebilir. Zira, Mu'tezilî düşünceye karşı cevap vermek isteyen Ehl-i Sünnet mensupları bu önemli sâik sebebiyle binlerce eser te'lif etmişlerdir. Bunun yegâne âmil olduğunu söylemek elbette doğru değildir, ancak önemli bir itici rolü olduğunu da kabul etmek gerekmektedir.

İslam düşüncesinin savunulmasında ve yayılmasında büyük bir rol oynayan Mu'tezile, projesini gerçekleştirilmeden bir entelektüel çaba olarak tarihteki önemli yerini almıştır. Oysa Mu'tezile, başlangıçtan itibaren bir toplumsal projeye ortaya çıkmıştı, ne var ki dönemin ne düşünce biçimi, ne de siyasî durumu buna imkân tanıyacak durumdaydı. Tarihte çok önemli bir misyonu yerine getiren Mu'tezile, sonraki dönemlere de taşınabilseydi, Müslüman toplumundaki tek tarz duruş ve statik yapı belki daha rahat kırılabilirdi. Kendi düşüncesinden başkasına hayat hakkı tanımak istemeyen ve diğerini öteki olarak kabul edip, onu sapıklıkla niteleyen Sünnî yaklaşım, Mu'tezile'ye hayat hakkı tanımamıştır. Mütevekkil dönemi ile birlikte başlayan Mu'tezile düşmanlığı, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de sürdürülmüştür ve hâlâ da devam etmektedir. Muhalefeti temsil eden Mu'tezilî entelektüel çabaya dünden ziyade bugün ihtiyacımız vardır.